

ПОЛІТИЧНИЙ ІСЛАМ – МАРКЕР КРИЗОВОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті **М.Кирюшка** «Політичний іслам – маркер кризового суспільства» аналізуються процеси політизації та радикалізації ісламу в світі в цілому та в Україні зокрема» розкриваються передумови, причини та можливі наслідки діяльності релігійно-політичного руху «Хізб ат-Тахрір» на теренах України.

Ключові слова: політичний іслам, політизація ісламу, ісламська політика, релігійна партія «Хізб ат-Тахрір», мусульманське середовище.

Зрушення в етнополітичному просторі «постпомаранчевої» України спричинили появу цілком нових, цікавих і ніким (крім спеціалістів) неочікуваних явищ у середовищі мусульман України. Число мусульман у нашій країні може бути визначене лише за допомогою непрямих методів вимірювання: за найоптимістичнішими оцінками вона аж ніяк не перевищує 1% від загальної кількості населення України. Однак існують обставини, які змушують нас звертати особливу увагу на цю релігійну спільноту.

*Разом з тим відродження ісламу в країні спричинило появу цілої низки гострих проблем, передусім у галузі державно-релігійних і міжконфесійних відносин. На особливу увагу заслуговує процес **політизації ісламу**, який стає дедалі більш виразним, починаючи приблизно з 2005 року.*

Цей процес є об'єктивним і пов'язаний він з властивою цій релігії природною її сполученістю з соціальними, правовими, державницькими питаннями, які в ісламі є практично невіддільними від віросповідних. На його інтенсифікацію в Україні впливає загальносвітова тенденція політизації ісламу, піднесення політичної активності країн ісламського світу, активізації ісламських соціально-політичних рухів. Цей загальносвітовий процес, безумовно, відбивається на настроях і поглядах мусульманської спільноти України, збуджуючи в середовищі мусульман інтерес до ідей ісламського фундаменталізму, пропонуючи їм готові моделі політичного ісламу, «істинно ісламської влади», ісламської держави, ісламських політичних об'єднань. Ці впливи сформували ідейне тло, на яке накладаються соціальні настрої розчарування, невдоволення, що спричинені важкими умовами життя і вже майже два десятиріччя нерозв'язуваними соціально-економічними і правовими проблемами, з якими стикаються кримські мусульмани, повернувшись на свою історичну батьківщину. Вони дедалі активніше втягуються в політичне життя нашої країни.

* М.Кирюшко – к. філос. н., провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, президент Всеукраїнської громадської організації «Український центр ісламознавства».

Сукупністю цих обставин пояснюються актуальність вивчення процесу політизації тієї частини українського населення, яка сповідує іслам, і дедалі зростаюча увага наукової громадськості до нього.

Основний зміст статті. Попри те, тривожним фактом стала практично повна відсутність будь-якої підтримки з боку владних інституцій України вивчення цього надзвичайного складного і потенційно конфліктогенного явища. Роки, що проминули після 2004 року, стали періодом завершення багатьох трансформаційних процесів у сферах економіки і політики, у глибинних основах життя соціуму, які розпочалися відразу після проголошення Незалежності. Здійснилася концентрація колишньої власності всього народу в руках небагатьох сімей, відбулося вилучення накопичених населенням коштів шляхом операцій з Ощадбанком, з інфляцією, девальвацією гривні, проведеною 2009 року після закликів найвищих державних чинників довіряти гривні як засобу заощаджень. Впроваджено соціально-економічну модель низької заробітної платні для соціальних прошарків, зайнятих продукуванням матеріальних і духовних цінностей. Фінансово-промислові групи у цей період остаточно закріпилися біля важелів державного управління. Настала тривала пауза у будівництві нових засобів матеріального виробництва. Ускладнилося життя соціуму: занепадає медична сфера, транспортна та енергетична інфраструктура. Надто помітними стали зміни у духовній сфері. Під впливом ліберальних настроїв правлячих верств практично зникли з духовного обрію народу такі донедавна шановані цінності, як соціальна справедливість, солідарність, колективізм, частково – патріотизм.

Під впливом цих нових умов окреслилися чіткі настрої їх неприйняття структурами, пов'язаними з ісламом. Оскільки в ісламі від самого початку, від часів праведних халіфів особливо сильними і шанованими є ідеї справедливості і чесності правителя. Саме ці настрої увійшли до кола детермінантів пришвидшення політизації ісламу в Україні. До них долучилися повільне розв'язання економічних і правових проблем облаштування кримських татар; підхід до розв'язання цих проблем з позицій рівності, а не на основі відновлення справедливості, спеціальних заходів з відродження мови та культури; відсутність ясної політики Української держави щодо ісламу, що призводить до застосування державними службовцями різних моделей державно-церковних відносин стосовно православ'я (партнерська) та ісламу (сегрегаційна): звідси випливає доцільність розробки цілісної концепції релігійної політики держави; бездіяльність органів влади у питаннях, пов'язаних із зростанням популярності ідей радикального ісламізму, відсутність науково обґрунтованих кроків по відношенню до цих проявів, очевидні сподівання на ефективність спецоперацій та стримувальний ефект органів правопорядку в разі переходу небезпечних тенденцій у гостру фазу.

Серед причин появи радикальних настроїв серед українських мусульман слід назвати також наступні: падіння життєвого рівня; неконкурентоспроможність сільських господарств у мусульманських регіонах; недоступність кредитів для занять дрібним і середнім бізнесом; надмірна різниця у прибутках між громадянами, що збагатилися, і «простими» людьми; масова корупція на місцях; високий рівень безробіття кримських татар, особливо серед молоді; деградація суспільної моралі у нашій країні. Цьому ж сприяють окремі прояви часткового відсторонення мусульман з активного суспільного життя; ісламофобські матеріали у ЗМІ; викривлення або приниження ролі мусульманських народів у навчальних програмах з історії у навчальних закладах; прояви тиску на приїжджих одновірців з боку органів правопорядку; відсутність представництва кримських татар у Верховній Раді Криму; зволікання з розв'язанням юридичного статусу Меджлісу. Підштовхує до радикалізації настроїв нерозв'язувана проблема вакуфних земель, форми принаймні часткового повернення яких досі не знайдено.

Мусульманське середовище у наші дні не є однорідним і централізованим. В ньому переважають процеси дисоціації. У мусульманських громадах у ХХІ ст. переважає молодь: нині відбувається процес зміни поколінь. Відійшло з життя перше покоління мусульман, які відновлювали ісламське життя у перші роки незалежності України. У наші дні в Україні існують 3 типи ісламських організацій. Перший – це традиційні духовні управління (наприклад, ДУМУ і ДУМК). Другий – це ісламські центри, які діють у статусі громадських організацій (наприклад, Київський та Одеський ісламські культурні центри). Третій (ще мало розвинений) – це осередки транснаціональних мережевих ісламських структур (наприклад, партія «Хізб ат-Тахрір»). Саме ці установи трьох типів справляють помітний політичний вплив в ісламському середовищі.

Політизація ісламу призводить до двох різних наслідків: до появи елементів ісламської політики, а потім (разом з утвердженням політичних форм ісламської ідеології) – до появи проявів політичного ісламу.

Ісламська політика пов'язана з відсутністю жорсткого поділу релігії й політики в ісламі, поєднанням релігійно-політичних цілей в політичній свідомості та діяльності мусульман. Ісламська політика виходить з базового переконання, що влада – це не процес, а дарунок Аллаха суспільству, аби воно не загинуло в анархії і хаосі протилежних людських інтересів. Володареві слід коритися заради миру і стабільності в суспільстві. Відповідно ідея боговладдя породжує парадигму, що політичні дії не повинні виходити за межі шаріату, а головна роль держави – створювати умови для дотримання політичними силами шаріату. Це дотримання є основною засторогою деспотизму. Вплив шаріату на володаря та політиків здійснюється через аш-шуру – консультативно-дорадчий колективний орган мусульманської спільноти.

Саме у межах ісламської політики здійснюються політична активність мусульман, «ісламська політична активність», «ісламський політичний процес», який часто називають «ісламізмом». Політика в ісламі не відокремлена від системи вірувань у надприродне, іслам не є ізольованим фактором, він утворює нероздільний комплекс з політичними явищами, що є дуже незвичним для людей, вихованих у межах християнської традиції, де поділ політики і релігії є справою звичайною і бажаною. Щодо ситуації в Криму, то найважливішими виявами взаємозв'язку ісламу і політики на півострові є наступні: мусульманська складова зовнішньополітичної діяльності Меджлісу, роль ісламу в націоналістичному проекті Меджлісу, іслам як засіб комунікації з закордонними ісламськими організаціями, арабський і турецький вектори впливу, діяльність радикальних ісламських організацій і груп.

З появою специфічних політичних форм ісламської практики виникає **політичний іслам**. Політичний іслам – подвійне за змістом поняття, яке означає: 1) рух мусульман за набуття державної влади з метою використання держави як знаряддя, засобу або першого кроку до глобального утвердження ісламу у регіоні або в світі в цілому; 2) окрема ідеологія або сукупність ідеологій, спільним витоком яких є уявлення про принципову неподільність політики та релігії ісламу, а природним наслідком – діяльність із створення ісламських держав як бази для поширення й утвердження ісламу у світі.

Родовим поняттям щодо політичного ісламу є «ісламський політичний процес». Альтернативними щодо політичного ісламу є поняття «ісламська політика», «політична активність мусульман», «джихадізм» та «ісламізм». Позитивні конотації відносно цього терміну виникають у разі протиставлення політичного ісламу індиферентній пасивності, а також щодо тероризму, ультрарадикалізму та соціальної аморфності.

Кристалізація змісту політичного ісламу відбувається шляхом його відокремлення від поняття „ісламська політика”, яка означає простий факт участі мусульман, ісламських рухів та ісламських партій у політичному процесі у державах різного типу. Ісламські вчені розглядають політичний іслам як небажаний прояв справжнього ісламу, протилежного, з одного боку, байдужості і безвідповідальній пасивності, а, з другого боку, – тероризму й анархії, яким протистоїть політичний іслам як вірний спосіб ведення політичних справ згідно Корану та Сунни Пророка. Його призначенням вважають необхідність відтворення «духу Мекки та Медини» (вислів засновника «Іхван муслімун» Сейїда Кутба). Мета політичного ісламу – не нарощування книжкового знання, а створення *руху* (харака), що має забезпечити умови для функціонування людської особистості (карамат аль-інсан) згідно з волею Всевишнього. Причому цей рух здійснюється за допомогою власне ісламських засобів (наприклад, джихаду або Халіфату). Головне ж полягає у специфічно ісламських цілях і засобах політичної діяльності. Тому, як справедливо пише О. Богомолів, «халіфат – це не держава, не економічний устрій, а певний механізм колективного

богоосягнення» [Богомолів О. Політичний іслам. Деякі особливості ісламського фундаменталізму та його перспективи на території колишнього Радянського Союзу // Східний світ. – 2000. – № 1. – С. 140]

Складовими політичного ісламу є: заперечення легітимності існуючої влади через їх невідповідність передвічним Божественним законам; сакралізація політичного конфлікту в джихаді; апеляція до маргінальних верств суспільства; відкидання культурних цінностей оточуючого не мусульманського суспільства; ідея обраності, що ґрунтується на досконалості ісламу. Всі ці складові різною мірою, але вже починають проявлятися серед мусульман Криму, надто ж серед маргіналізованої їх частини. Справедливо вважає О. Богомолів, що «Поширення політичного ісламу пов'язане і з особливостями місцевої політичної культури – відсутністю можливості для цілком вільного вираження відмінної від офіційної [мусульманських авторитетів] точки зору» [Богомолів О. Політичний іслам. Деякі особливості ісламського фундаменталізму та його перспективи на території колишнього Радянського Союзу // Східний світ. – 2000. – № 1. – С. 137]. Саме ця ситуація склалася у 2000-ні роки в АРК між ДУМК і незалежними від нього релігійними громадами. Передумовою поширення політичного ісламу серед мусульман Криму стала і притаманна кримським татарам традиція „народного ісламу”, закріплена в умовах депортації як найпереконливіша риса національно-релігійної ідентичності кримців, які жили в оточенні інших мусульманських народів. Переплетіння цих умов на тлі нинішньої соціальної та економічної кризи, безробіття, безземелля та зубожіння людей, кланового, замкненого характеру влади відкрило ворота для проникнення політичного ісламу до Криму.

Політичний іслам – рідне дитя кризового суспільства. Соціологічна його роль – участь у зміні еліти, яка не виправдала себе у кризові часи, ліфтинг дійсно молодих лідерів, які не жили за умов тоталітарної держави. Політичний іслам стає затребуваним у державі, в якій не існує можливості для бідної людини отримати владу легальним шляхом, оскільки він пропонує свою, суто ісламську модель виходу з кризи. Це і є основне призначення політичного ісламу. Повною мірою це стосується і соціального становища мусульман, які мешкають у «постпомаранчевій» Україні. Перші паростки політичного ісламу на теренах Криму свідчать про те, що він пропонує себе як спільний фундамент для різних ісламських рухів, пропонуючи їм власну методологію пошуку більш успішних соціальних моделей, ніж та, яка запроваджена на кримських землях і яка приховує в собі можливість етнополітичного конфлікту. Лідери політичного ісламу репрезентують себе як кращі, ефективніші лідери кримськотатарського народу ніж ті, які очолюють його останні два десятиріччя. Це спричиняє у природний спосіб їх гостру конкуренцію з попереднім поколінням національних і релігійних лідерів.

Найтипівішим представником політичного ісламу є релігійна партія «Хізб ат-Тахрір», яка стала широко відомою саме після подій Помаранчевої

революції. Повна назва цього нового явища в політичному житті Кримського півострова – «Хізб ат-Тахрір аль-Ісламі» (Ісламська партія визволення). Перші публічні акції цього незвичного для нашого суспільства і досить несподіваного для українських владних кіл ісламського утворення відбулися протягом 2003–2004 рр. Відтоді «Хізб ат-Тахрір» (поняття «хізб» пов'язане з розділенням, поділом цілого на частини – звідси трактування «хізб'у» як партії) привернув до себе увагу кримських мусульман, особливо частини молоді, спричинив гострі суперечки і організаційні незгоди між ними. Відсутність достовірної наукової інформації про «Хізб ат-Тахрір» (далі – ХТ), його незвичайність і навіть екзотичність для українського суспільства, а також відомий у світі відверто політичний характер міжнародної діяльності ХТ разом з завзяттям і молодіжним ентузіазмом його прибічників – хізбітів спричинили природну занепокоєність з боку частини українського політикуму, держслужбовців і журналістів. Так, відомий ісламолог, заступник голови Республіканського комітету АРК у справах релігій Айдер Булатов протягом кількох останніх років, виступаючи у пресі, невтомно закликає державних чинників і наукову громадськість звернути увагу на ХТ, просить їх не відвертатися від зростаючої стривоженості багатьох членів суспільства, яка спричинена активізацією цього руху [Булатов А. «Хізб-ут-Тахрир» в Криму: миссия Освобождения, или Симптомы болезни Уммы // Голос Крыма. – 2004. – 10 дек.].

Цілком слушною є думка про те, що «Хізб ат-Тахрір» є «релігійно-політичною організацією, яка діє у різних країнах і ставить собі за мету сприяти поверненню мусульман до ісламського способу життя шляхом створення єдиного Халіфату на території держав, населення яких традиційно сповідує іслам» [Али-Заде А. Исламский энциклопедический словарь. – Москва: Ансар, 2007. – С. 356]

Парадигму ХТ від початку склали два концепти: 1) сучасне суспільство є язичницьким, перебуває у стані джахілії – тому його необхідно просвітити світлом Ісламу; 2) існують насправді лише дві партії: партія Бога (складається з лідерів політичного ісламу та їх послідовників) versus партії Сатани (всі їхні опоненти). Перша покликана піклуватися про ведення духовної і реальної Священної війни аж до запровадження правління Божого повсюди. На тлі означених явищ чітко окреслюється специфіка політичного ісламу як сукупності політичних ідеологій та дій, спрямованих на створення держави, а також співдружності держав, в яких будуть забезпечені максимально сприятливі умови для життя усіх людей та народів згідно приписів ісламу як остаточної релігії людства. Метою такої держави є виховання суспільства, основою якого є послух Аллахові шляхом доконечного дотримання Його приписів. Політичний іслам спирається на традиційну ісламську ідею намісництва людини на землі, наслідком чого має стати новий халіфат, втілений як повне царство ісламу. У найзагальнішому вигляді політичний іслам – це досягнення всеосяжної релігійної мети

політичними засобами, логічне продовження ісламської політики, кінцевий, вищий, підсумковий її рівень.

Політичний іслам в залежності від засобів ісламізації політики має поміркований (впровадження своїх ідей за допомогою легальних мирних засобів) та радикальний (практика насилля, екстремізму, протистояння з іншовірними, крайній «джихадізм») рівні. Політичний іслам набуває радикалізованих форм у разі, коли його прибічники не мають можливості рухатися до своєї мети за допомогою легальних засобів або коли це явище сприймається соціальним оточенням виключно як ворог конституційного ладу або ж відверто антисоціальна сила на кшталт фашизму чи тероризму. Запобіжниками радикалізації політичного ісламу є розв'язання економічних та правових проблем мусульманського населення, налагодження широких комунікацій з політично активними мусульманськими організаціями, підтримка ідеї поміркованого ісламу «васатийя» (ісламської серединності, збалансованості, центризму, поміркованості).

Фундаменталістські ісламські рухи ХХ ст. у своєму розвитку пройшли декілька етапів. З середини 90-х років розпочався сучасний етап історії ісламського фундаменталізму. Саме на цей етап і припадає поява «Хізб ат-Тахрір» на політичній арені пострадянських суспільств. Однак власне *виникнення* «Хізб ат-Тахрір» припадає на 50-ті роки ХХ ст. За офіційною версією це сталося у 1953 р. в Єрусалимі (арабською Аль-Кудс). «Хізб» було засновано шейхом Такийюддіном ан-Набагані, який народився 1909 р. у Палестині, закінчив славетний університет «Аль-Азгар» та інститут «Дар уль-Улюм» у Каїрі. Після навчання він повернувся до Палестини, де працював учителем і суддею Апеляційного суду. Після створення партії ан-Набагані присвятив своє життя партійно-організаційній та теоретично-ідеологічній діяльності, він став автором ряду книг з ідеології «Хізб ат-Тахрір». У партії її засновник мав беззастережний авторитет ідеолога, вважався партійцями за муджтахіда (вчений, що має право на іджтіхад – здійснення релігійних суджень-висновків) і засновника нового мазхабу (правової школи). Т. ан-Набагані зустрічався і полемізував з Сейідом Кутбом (класик єгипетського фундаменталізму, спадкоємець Хасана аль-Банни), виступав перед послідовниками ХТ в Йорданії, Сирії, Лівані, де й помер вірогідно у 1977 р. (за іншими даними у 1979 р.). Поховано ан-Набагані у Бейруті. Він є автором книг «Послання арабів», «Ісламська особистість», «Система ісламу». З грудня 1977 р. лідером партії (аміром) став палестинець Абд аль-Кадім Заллюм, 1925 року народження, випускник Аль-Азгару. Нинішнім аміром партії називають йорданця на ім'я Ата Абу-Рішта.

Виникнення ХТ і його поширення світом були складовими глобального процесу різкої активізації країн ісламського світу у II пол. ХХ ст. На *пострадянському просторі* рух ХТ найперше укорінився у нових країнах *Центральної Азії* (передусім в Узбекистані) у середині 90-х років. Згодом ХТ поширився на півдні Казахстану і в прикордонних з Узбекистаном областях Киргизстану і Таджикистану, населених переважно етнічними узбеками. Тут

ХТ через ряд обставин опинилася фактично на гребені хвилі суспільного протесту проти режимів соціальної несправедливості.

Наслідком сукупності цих подій і стала поява ХТ в Україні. Перші відомості про окремих членів ХТ сягають у нашій країні перших років постперебудовного часу. Наприкінці 90-х рр., повертаючись з депортації, в Криму серед кримських татар з'явилися також перші люди, які ознайомилися з окремими ідеями ХТ у Центральній Азії. На початку ХХІ ст. до них долучилися молоді люди з числа кримських мусульман. Добре освічені інтелектуали, частина з яких здобула освіту в ісламських університетах за межами України, а інші в кримських медресе, звернулися до репатріантів, критично налаштованих до дій місцевої влади, яка зволікає з розв'язанням корінних проблем облаштування кримських татар на своїй історичній батьківщині. Кількість членів партії невідома, найчастіше автори публікацій називають довільну цифру у 500-600 чол. Довільність її пояснюється плинністю кола осіб, зацікавлених ідеями ХТ. Більшість дослідників погоджується на тому, що хізбіти шукають послідовників передусім в автономних мусульманських громадах, які реєструються як незалежні від Муфтіяту.

Перший етап публічної діяльності ХТ в Україні розпочався після антиамериканського мітингу у Сімферополі у 2003 р. та відомого інциденту в мечеті Криму – Кебір-Джамі в 2004 р., коли імам-хатиба мечеті було звинувачено керівництвом ДУМК у підтримці ХТ. Головним сенсом *другого етапу* стало *поширення* ХТ серед кримської громадськості *інформації щодо суті своєї діяльності на півострові.*

Позиція Української держави щодо ХТ досить тривалий час залишалася невизначеною. Не підпадаючи сповна під діючий закон про політичні партії, ХТ не може водночас вважатися і релігійною організацією. Вона являє собою синкретичне утворення, яке важко піддається існуючим кваліфікаційним механізмам. До того ж, будучи забороненою за різними юридичними ознаками у багатьох країнах світу, ХТ в Україні не виявляє якоїсь радикальної або й навіть терористичної активності. Тому вивчення цього суперечливого соціального явища тривало і прийняття рішення державними органами відкладалося. На день завершення статті (14.12.09) державного рішення відносно юридичного статусу ХТ не було, судові розгляди тривали

Висновки. 1) Поява релігійно-політичного руху «Хізб ат-Тахрір» на українських теренах стала звершеною реальністю. 2) Як би не склалася політична доля ХТ у майбутньому, гіпотетично сьогодні він має шанси стати специфічною рисою політичного процесу в АРК. На користь цього свідчить наступне: а) ХТ є популярною ісламістською версією політичного ісламу, а елімінувати ісламізм з мусульманської політичної культури навряд чи можливо; б) кримські осередки ХТ частково зайняли ту нішу у релігійно-політичному житті Криму, яку довго не наважувалися зайняти Муфтіят мусульман Криму і Меджліс кримськотатарського народу – стати

виразником політичних інтересів мусульман півострова і транслятором серед них політичних ідей, напрацьованих світовою ісламською соціально-політичною думкою.

А н о т а ц і ї

В статтє Н.Кирюшко «**Политический ислам - маркер кризисного общества**» анализируются процессы политизации и радикализации ислама в мире и в Украине в частности; раскрываются предпосылки, причины и возможные последствия деятельности религиозно-политического движения «Хизб ат- Тахрир» на территории Украины.

Ключевые слова: политический ислам, политизация ислама, исламская политика, религиозная партия «Хизб ат-Тахрир», мусульманская среда.

In the article of M.Kiryushko «**Political Islam is a marker of crisis society**» the processes of politization and radikalization of Islam in the world as a whole and in Ukraine in particular are analysed. The author also defines pre-conditions, reasons and possible consequences of activity of the religious and political movement of «Khizb ut-Takhrir» in Ukraine.

Keywords: political islam, politization of Islam, Islam policy, religious party of «Khizb ut-Takhrir», Muslim society.

*С.Голотін**

УДК 291.1:291.73.261.8.23/28

ПРО СПЕЦИФІКУ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСЛАМСЬКОГО ФУНДАМЕНТАЛІЗМУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті С.І. Голотіна «**Про специфіку дослідження ісламського фундаменталізму в сучасних умовах**» аналізується проблема теоретичного визначення сутності понять, пов'язаних з ісламським фундаменталізмом. Простежується вплив на формування смислу понять політико-ідеологічної парадигми.

Ключові слова: релігійний фундаменталізм, ісламський фундаменталізм.

Постановка наукової проблеми та її значення. Якщо зважати на одне з найвідоміших колективних досліджень, результати якого були у 2004 році надруковані Нью-Йоркським видавництвом «Лексінгтон» в книзі «Релігійний фундаменталізм у сучасному світі» [Saha, Santosh C. (ed.). *Religious Fundamentalism in the Contemporary World: Critical Social and Political Issues.* New York: Lexington Books, 2004. - 304 p], то слід визнати значне посилення впливу релігійного фундаменталізму на процеси

* Голотін С.І. – старший викладач кафедри філософії НА СБУ України.